



УДК 94(477.64):666.71/.72«1902/2022»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2025.33.20>

**ЧЕРЕПИЧНО-ЦЕГЛЯНЕ ВИРОБНИЦТВО НА ПОЛОГІВЩИНІ:
ВІД «КИРПИЧЕДЕЛАТЕЛЬНОГО ЗАВОДА СТ. ПОЛОГИ: НЕЙФЕЛЬД Г. П.
И ТАРАСОВ М. К.» ДО ПОЛОГІВСЬКОГО ЦЕГЛЯНОГО ЗАВОДУ**

Турченко Галина,

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри давньої і нової історії України та методики навчання історії
Запорізького національного університету
ORCID ID: 0000-0001-5020-6152

Тоцька Софія,

викладач кафедри давньої і нової історії України та методики навчання історії
Запорізького національного університету
ORCID ID: 0000-0002-8229-1360

Статтю присвячено історії черепично-цегляного виробництва на Пологівщині. Важливість дослідження полягає у тому, що місто Пологи є центром із видобутку каолінових руд у Запорізькій області. Розглянуто черепичну справу на теренах Пологівщини – від діяльності «Кирпичеделательного завода ст. Пологи: Нейфельд Г.П. и Тарасовъ М.К.» до Пологівського цегляного заводу з його філіями.

Висвітлено технологічні особливості місцевого виробництва у XIX – на початку XX ст.: ручне формування, випалювання цегли-сирцю у спеціальних печах, а також поступовий перехід до механізованих методів праці. Розглянуто вплив черепично-цегляної галузі на соціально-економічний розвиток Пологівського району.

У роботі використано архівні документи, спогади колишніх працівників цегляного заводу на території Пологівщини.

Авторами виділено етапи розвитку черепично-цегляного виробництва на Пологівщині: I етап (XIX ст. – 1924 р.) характеризується становленням черепичного виробництва. На ст. Пологи Катеринославської ЖД з'являється «Кирпичеделательный завод ст. Пологи: Нейфельд Г.П. и Тарасовъ М.К.»; II етап (1924–1941 рр.) – відбувається розвиток черепично-цегляного виробництва. Із 1924 р. на території Поліг починає функціонувати цегельний завод № 7; III етап (1950–1992 рр.) – період післявоєнної відбудови та розквіту промислового виробництва, час виготовлення цегли, черепицю не випускають. Промислові об'єкти цегельного виробництва Пологівщини підпорядковувалися промислового об'єднанню «Запоріжбудматеріали»; IV етап (1993–2022 рр.) – цегельне виробництво переведено до сіл Воскресенка та Басань. Підприємства підпорядковані ВАТ «Пологівський хімічний завод «Коагулянт», де виготовлялася керамічна цегла. Із 24 лютого 2022 р. м. Пологи тимчасово окуповане російськими військами, та цегельне виробництво призупинено.

Ключові слова: Пологівський цегляний завод, черепично-цегляне виробництво, промисловість, будівельні матеріали, глиняна сировина, цегла, Пологівщина.

Turchenko Galyna, Totska Sofia. Tile and brick production in Polohivshchyna: from the “Brick Factory of Polohy Station: Neifeld G. and Tarasov M.” to the Polohy Brick Factory

The article is devoted to the history of tile and brick production in the Polohy region. The importance of the study lies in the fact that the city of Polohy is the centre of kaolin ore mining in the Zaporizhzhia region. The article examines the tile industry in the Polohy region, from the activities of the «Polohy Brick Factory: Neifeld G. and Tarasov M.» to the Polohy Brick Factory with its branches.

The technological features of local production in the 19th and early 20th centuries are highlighted: manual moulding, firing of green bricks in special kilns, as well as the gradual transition to mechanised methods of work. The influence of the tile and brick industry on the socio-economic development of the Polohy district is considered.

The work uses archival documents and the memories of former employees of the brick factory in the Polohy district.

The authors highlight the stages of development of tile and brick production in the Polohy district: Stage 1 (19th century – 1924) – characterised by the establishment of tile production. The «Polohy Brick Factory: Neifeld G. and Tarasov M.» appears at the Polohy station of the Katerynoslav Railway. Stage 2 (1924–1941) – the development of tile and brick production. In 1924, brick factory No. 7 began operating in Polohy. Stage 3 (1950–1992) – bricks are produced, but tiles are not manufactured. The industrial facilities of the Polohy brick production were subordinate to the industrial association Zaporizhbudmaterialy; Stage 4 (1993–2022) – brick production was transferred to the villages of Voskresenka and Basan. The enterprises were subordinate to the Polohy Chemical Plant Coagulant, where ceramic



bricks were manufactured. Since 24 February 2022, the city of Polohy has been temporarily occupied by Russian troops and brick production has been suspended.

Key words: Polohiv Brick Plant, tile and brick production, industry, building materials, clay raw materials, bricks, Polohy region.

На сучасному етапі розвитку історичної науки особливої актуальності набувають дослідження, присвячені мікроісторії, історії окремих міст, промислових об'єктів. У цьому контексті інтерес викликає історія черепично-цегляного виробництва на Пологівщині. Місто Пологи є ключовим центром видобутку каолінових руд у Запорізькій області – ресурсу, що відіграє провідну роль у розвитку місцевої цегельно-черепичної галузі. Початки цього промислу варто пов'язувати з діяльністю «Кирпичеделательного завода ст. Пологи: Нейфельд Г.П. и Тарасов М.К.», на базі якого згодом було створено Пологівський цегляний завод. Функціонування підприємств даного профілю на території Пологівщини мало велике значення для економічного розвитку Південноукраїнського регіону.

На даному етапі існує небагато наукових публікацій, присвячених тематиці черепично-цегляного виробництва, зокрема на території Запорізької області. Проте О. Чудновський у праці «Історія Пологівського району (1771–2001 рр.): Літопис рідного краю» подає детальну інформацію щодо промислового розвитку Пологівщини [24]. У роботі «Пологи – столиця запорізької кераміки: до 125-річчя від дня заснування міста» описано керамічну та цегельну історію Пологівщини [20]. В «Історії міст і сіл УРСР» подається загальна характеристика промислового розвитку Пологівщини [23].

Отже, історія черепично-цегляного виробництва на Пологівщині залишається малодослідженою.

Попри наявність окремих згадок у історичних дослідженнях низка аспектів становлення черепично-цегляного виробництва на Пологівщині залишається малодослідженою. Зокрема, до таких невирішених частин загальної проблеми належать: недостатнє висвітлення етапів становлення та трансформації виробництва; питання ролі природничо-сировинної бази (зокрема, покладів каоліну на території м. Пологи) у формуванні профілю місцевої промисловості; відсутність системного аналізу економічного та соціального впливу галузі на формування трудової міграції, структуру зайнятості населення та міське планування; обмеженість джерельної бази щодо діяльності перших підприємств, таких як завод Нейфельда і Тарасова, їх організаційної структури та виробничих технологій і т. п.

Метою дослідження є визначення специфіки становлення черепично-цегляної справи Пологівщини. Реалізація мети передбачає розв'язання таких завдань: дослідити діяльність «Кирпичеделательного завода ст. Пологи: Нейфельд Г.П. и Тарасов М.К.» та Пологівського цегляного заводу; сформулювати основні тенденції розвитку цегляної справи на Пологівщині; виокремити основні етапи черепично-цегельного виробництва на Пологівщині.

Становлення черепичного виробництва Пологівщини має досить складну та цікаву історію. Географічно вигідне розташування Пологівщини зумовлює розвиток черепично-цегляного виробництва. Станція Пологи – важливий залізничний вузол, який зв'язує промислові райони Донбасу і Кривого Рогу, з одного боку, Бердянська та Дніпра – з іншого. Район перетинають траса шосейної дороги Запоріжжя – Маріуполь і ділянка Придніпровської залізниці Дніпро – Бердянськ – Донбас. Це зумовлює постачання вугілля, поширення ринків збуту. Територія Пологівського району багата корисними копалинами. Головні з них неметалічні. На правому березі річки Конка, біля сіл Кінські Роздори, Воскресенка (у 1934–2018 рр. мало назву Чапаська), Пологи залягають великою товщиною каолінові глини, які видобувають відкритим способом уже понад 70 років. Окрім того, є значні запаси вогнетривких глин, високоякісних пісків, є гончарні глини, граніт і піщаники. У північно-східній частині залягає високоякісне буре вугілля. Це так зване Санжарівське родовище [16, с. 19].

Після зруйнування Запорізької Січі козаки цілими полками оселялися на вільних землях, переважно на притоках Дніпра. Однією з таких приток була річка Конка, а також річка Токмачка. Так зростали села Кінські Роздори, Воскресенка, Семенівка, Басань, Федорівка. Воскресенка – одне з ранніх поселень (1775 р. заснування). Це село засновано переселенцями із села Гончарихи, що на Полтавщині. Увагу переселенців привернули поклади гончарної глини та вогнетривкої глини. Через те, що вищезазначені села перші з'являються на території сучасного Пологівського району, черепично-цегляне виробництво спочатку розвивається саме тут, а вже потім справа дійшла і до Поліг [17, с. 24].

Черепично-цегляна справа активно почала розвиватися з утворенням «Кирпичеделательного завода ст. Пологи: Нейфельд Г.П. и Тарасов М.К.» Точної дати заснування цегляного заводу у м. Пологи не відомо [24]. У 1905 р. у Пологах діяли чотири млини, цегельний завод і невеликий кустарного типу завод із виробництва скла. Усі ці підприємства належали німецьким колоністам. На них працювало близько 200 робітників [20, с. 26–29]. На підприємствах панувала ручна праця. За 10-годинну



виснажливу працю робітники отримували 40 коп. Підліткам платили 15–20 копійок на день. У 1907 р. неподалік робітничого селища Пологи поселилося 140 бідняцьких родин із сусіднього с. Басані. Поселення назвали Новоолексіївкою. Переважна більшість селян шукала постійну чи сезонну роботу.

06 вересня 1913 р. Катеринославська казенна палата звернулася в Олександрівську повітову земську управу з проханням надати Пологам статус міста. У цьому документі вже говорилося про існування цегляного заводу. Імовірно, йшлося про «Кирпичеделательный завод ст. Пологи: Нейфельд Г.П. и Тарасовъ М.К.» на початку ХХ ст. [18].

На «Кирпичеделательном заводе ст. Пологи: Нейфельд Г.П. и Тарасовъ М.К.» використовувалися машини для черепичного виробництва, які виготовлялися на фірмі «Лепп і Вальман». Це підприємство німців-менонітів випускало сільськогосподарські машини та знаряддя побутового призначення [17, с. 84–85], зокрема: машини для обробки землі та врожаю, а саме: плуги, сіялки, жатки, кінні граблі, сортувальні, соломорізки і т. п.; машини для обробки сільськогосподарської продукції: молотильні машини, кукурудзяні молотарки, віялки, сортувальні, просорушки; машини для виробництва олії, коренерізки, а також приладдя для млинів. Наступна група – заводське обладнання: парові машини та котли, водонагрівачі, машини для обробки дерева та металів, точило зі станком, колодязні насоси, фарботерка і т. п. [16, с. 43–46]. До цієї групи знарядь, вироблених на фірмі «Лепп і Вальман», можемо віднести і приладдя, якими користувалися на «Кирпичеделательном заводе ст. Пологи: Нейфельд Г.П. и Тарасовъ М.К.» [17, с. 44].

На черепичному заводі ст. Пологи Катеринославської ЖД працював ручний черепичний прес № 5, револьверний та приводний, із п'ятьма формами. Револьверний (ручний) коштував 750 р., а приводний – 800 р. Приблизна вага пресів була 120 пудів. Відтискання черепиці пресом відбувалося зверху вниз колінчатим валом. Нижня форма насаджена на вал, який автоматично подавав глину під верхню форму. До пресів приєднано гальма, якими можна зупиняти рух верхньої форми [2, арк. 2; 3, арк. 4, 4, арк. 10]. Черепичний прес № 4 мав ручний чавунний станок. Відтискання відбувалося зверху вниз. На цьому пресі досягалася рівномірна товщина черепиці. Приблизна вага пресу – 65 пудів. Вартість – 325 р., разом із чавунною підставкою – 340 р. [5, арк. 3–4; 6, арк. 2]. Черепичний прес № 6 ручний, на чавунній підставці. На пресі досягалася рівномірна товщина та довжина черепиці. Вага пресу – 65 пудів, ціна – 340 р. [7, арк. 1; 8, арк. 11]. Прес № 3 на чавунній підставці. Тиск відбувався зверху до низу голчатим валом. Вага пресу – 90 пудів, вартість – 450 р. [9, арк. 5; 10, арк. 2]. Окрім того, на черепичному заводі Нейфельда та Тарасова діяли черепичний прес № 2, який був ручним із чавунним станком, та черепичний прес № 1 ручний на дерев'яному станку. Вартість цих пресів коливалася від 200 до 250 рублів [11, арк. 14].

Окрім черепичних пресів, на заводі ст. Пологи також були глиноміски та глинодавки. Це чавунні бочки, у яких крутилися вали з приєднаними до них ножами-різцями. Ножі, своєю чергою, різали глину, а готова суміш виходила через нижній отвір. Для виробництва черепиці на заводі використовувалися форми для черепиць. Вироблялися такі види черепиці: марселка, шлунтовка, бубновка та ін. Також виготовляли тротуарні плити, основи для гіпсових форм та хвилясті плити [9, арк. 5].

Вартість одного комплексу черепичних форм для револьверних пресів становила 120 р. Відповідно, одиниця марселки, шлунтовки, бубновки коштувала 60 р.; тротуарні плити – 30 р.; основи для гіпсових форм та хвилясті плити коштували по 35 р. [2, арк. 2].

Таким чином, географічне розташування міста та поширення каолінових руд сприяли розвитку черепичної та цегляної справи Пологівщини. Промисловий об'єкт мав вагоме значення та сприяв подальшому розвитку й удосконаленню черепичного виробництва. На заводі працювали різного спрямування та комплектації черепичні преси, глиноміски, глинодавки. Продукція виробництва була затребуваною. Про це свідчить широкий асортимент товарів [1, с. 6–8].

У 1923 р. комуна «Авангард» у с. Басань відкрила цегляний завод. Пологівський цегляний завод № 7 розпочав свою роботу у 1924 р. [16, с. 65]. У 1927 р. завод реорганізовано в артіль «10 років Жовтневої революції». Першим головою підприємства був Безштанько, якого згодом було репресовано. У 1928 р. завідувачем Пологівського цегляного заводу був Тверін. Відомі прізвища працівників заводу: Вернер, Сагласв, Звягінцев, Жарик, Єрмоленко, Арсентьєв, Гульт, Пилявський, Пахарь, Рогоза, Минько, Пауцкова та ін. На заводі діяли два відділи – цегляний та черепичний [4, арк. 10].

У 1927–1928 рр. цегла була низької якості. Часто була не оформленою, крихкою, з великою часткою домішки піску і вапнякового каменю [5, арк. 3–4; 6, арк. 2].

Робочий день працівників Пологівського цегляного заводу № 7 був нормованим. Глиновози починали роботу о 1-й годині ночі і працювали до 6-ї години ранку, перерву на сніданок мали із 7-ї до



10-ї години ранку. О 13.10 робочий день завершувався [9, арк. 5]. У 1928 р. на Пологівському цегляному заводі налагоджували систему пожежної безпеки [7, арк. 1].

Щодо оплати праці на Пологівському цегляному заводі № 7 маємо такі дані: крутиль – 1 руб.; водокач кругова – 0.07 коп.; погонич кругова – 0.40 коп.; укладчик – 0.70 коп.; относчик – 1 руб. 07 коп.; буковщик – 1 руб. 15 коп.; глиновоз – 0.90 коп.; глиносів – 0.08 коп.; обрізальники – 1.70 коп. та ін. Очевидно, що оплата денної праці була незначною. За найменшу провину з робочих стягували штрафи та погрожували звільненням [10, арк. 2].

У 1929 р. до Поліг із Волновахи переведено рудоуправління, перейменоване в Приазовське. Нове підприємство розпочало розроблення покладів каоліну. За рішенням райкому КП(б)У на видобуток цінної сировини було направлено 400 робітників. На руднику проклали вузькоколіїку, встановили транспортери, з'явилися екскаватори, трактори, автомобілі, що дало змогу значною мірою механізувати розкривні і підземні роботи, завантаження продукції у вагони. У 1931 р. колектив Приазовського рудоуправління добув близько 19 тис т каоліну і понад 6 тис т інших видів глини [12, с. 123–127].

За часів Другої світової війни Пологівський цегляний завод не було евакуйовано. Він був частково зруйнований унаслідок бомбардування міста [19, с. 14]. Після війни завершилися великі відновлювальні роботи, колектив відновив видобуток каоліну і вогнетривкої глини. Почала виробляти продукцію промартілі «10 років Жовтня» (відновлений Пологівський цегляний завод № 7) [20, с. 56–57]. У 1961 р. на базі промартілі «10 років Жовтня» було створено завод будматеріалів. Із 1975 р. він виготовляв цеглу, що мала підвищені теплоізоляційні властивості. Значно збільшено випуск продукції, зокрема у роки дев'ятої та десятої п'ятирічок [22, с. 12–14]. У 1950–1980 рр. завод налічував декілька цехів: механічний (там працювали токарі, слюсарі) та цех із виробництва цегли-сирця. За спогадами очевидців, на кожному сараї, де сохла цегла-сирець, висіли плакати з лозунгами на зразок «П'янству – бой!», «Да здравствует коммунистическое будущее!» [13].

Робота на заводі була сезонною. Виробництво цегли тривало в теплу пору року, коли не було заморозків. Працювали у дві зміни. Узимку токарі, механіки та водії готували техніку до майбутнього сезону, інші робітники виробляли паперові пакети, в'язали віники, сировину для яких заготовляли у місцевому лісгосподарстві. Пакети виробляли у приміщенні бухгалтерії, у червоному куточку, а віники в'язали всередині печі, де перед цим у теплу пору року обпалювали цеглу [15].

Завод припинив свою роботу в 1990-ті роки. У 1993 р. згідно з рішенням Пологівської районної ради цегельне виробництво було переведено до дочірніх підприємств у селах Воскресенка та Басань, де було встановлене нове обладнання [15]. Басанський та Воскресенський заводи було реконструйовано та оновлено. Робітники, які працювали на Пологівському цегляному заводі, частково перейшли працювати до вищезгаданих сіл [14].

До початку повномасштабного вторгнення російських військ в Україну 24 лютого 2022 р. на території с. Воскресенка функціонував цегляний завод [14]. Він був відокремленим структурним об'єктом дочірнього підприємства «Будівельник» відкритого акціонерного товариства «Трест «Запоріжжя-мінбуд». На підприємстві займалися виготовленням будівельної цегли та керамічної черепиці високої якості з екологічно чистої сировини [15]. Основні її переваги – міцність, прийнятний показник поглинання води (близько 14–16%), відмінне зчеплення, що дає змогу зводити практично монолітні конструкції [20, с. 43].

Отже, черепично-цегляне виробництво Пологівщини у своєму становленні та розвитку пройшло низку етапів: I етап (XIX ст. – 1924 р.) – період, який характеризувався становленням черепичного виробництва на території м. Пологи. У цей час на ст. Пологи Катеринославської ЖД з'являється «Кирпичеделательний завод ст. Пологи: Нейфельд Г.П. и Тарасовъ М.К.». Географічне розташування міста та поширення каолінових руд сприяли розвитку черепичної та цегляної справи Пологівщини. На заводі працювали різного спрямування та комплектації черепичні преси, глиноміски, глинодавки. Виготовляли різні види черепиці: марселка, шлунтовка, бубновка, шпунтовка та ін. Це свідчить про затребуваність та значимість виробництва черепиці для розбудови міста. Промисловий об'єкт мав велике значення та сприяв подальшому розвитку й удосконаленню черепичного виробництва; II етап (1924–1941 рр.) – період, коли відбувається розвиток черепично-цегляного виробництва. Із 1924 р. на території Поліг починає функціонувати цегельний завод № 7, у 1927 р. завод перейменовано у «10 років Жовтня». Продукція була не надто високої якості, але протягом цих років відбувалося вдосконалення технології виробництва товару. У 1940-х роках підприємство зазнавало обстрілів та не працювало; III етап (1950–1992 рр.) – період післявоєнної відбудови та розквіту промислового виробництва. Це був час виготовлення цегли, черепицю не виготовляли. У 1961 р. на базі промартілі «10 років Жовтня» було



створено завод будматеріалів. У цей час промислові об'єкти цегельного виробництва Пологівщини підпорядковувалися промислому об'єднанню «Запоріжбудматеріали». На території с. Воскресенка та с. Басань працювали дочірні підприємства з видобутку глини та цегельні заводи, які підпорядковувалися Пологівському заводу; IV етап (1993–2022 рр.) – період сучасної модернізації у виготовленні цегли. У 1990-х роках цегельне виробництво було переведено до сіл Воскресенка та Басань. Поступово Пологівський цегляний завод утрачає свої керівні позиції. Станом на 2019 р. цегельні підприємства сіл Воскресенка та Басань підпорядковані Пологівському хімічному заводу «Коагулянт», де виготовлялася керамічна цегла.

Загалом промислова значимість Пологівського цегляного заводу є вагомою. Передусім, це зумовлено вигідним географічним розташуванням району на території, багатій на корисні копалини. Також Пологи – це важливий транспортний вузол, що сприяє найменш затратному транспортуванню продукції. Віримо, що після визволення від російських окупантів України, у тому числі тимчасово окупованої території Запорізької області, цегляне виробництво на Пологівщині буде відновлене та розпочнеться нова сторінка успіху підприємства.

Література:

1. Білий І. Пологи, рік 1917-й. *Радянське село*. 1982. 7 листопада. С. 6–8.
2. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО), ф. Р-561, оп. 1, спр. 1. 10 арк.
3. Державний архів Запорізької області (далі ДАЗО), ф. Р-561, оп. 1, спр. 7. 9 арк.
4. Державний архів Запорізької області (далі ДАЗО), ф. Р-561, оп. 1, спр. 22. 21 арк.
5. Державний архів Запорізької області (далі ДАЗО), ф. Р-561, оп. 1, спр. 28. 16 арк.
6. Державний архів Запорізької області (далі ДАЗО), ф. Р-561, оп. 1, спр. 43. 21 арк.
7. Державний архів Запорізької області (далі ДАЗО), ф. Р-561, оп. 1, спр. 54. 10 арк.
8. Державний архів Запорізької області (далі ДАЗО), ф. Р-561, оп. 1, спр. 67. 19 арк.
9. Державний архів Запорізької області (далі ДАЗО), ф. Р-561, оп. 1, спр. 68. 40 арк.
10. Державний архів Запорізької області (далі ДАЗО), ф. Р-561, оп. 1, спр. 72. 31 арк.
11. Державний архів Запорізької області (далі ДАЗО), ф. 300, оп. 1, спр. 392. 14 арк.
12. Запорізький край : антологія / упоряд. Н.І. Кузьменко, О.І. Абліцов, С.В. Воловник, Т.А. Гузенко. Запоріжжя : Тан-дем, 2008. 530 с.
13. Інтерв'ю С. Тоцької з колишньою робітницею Пологівського цегляного заводу у м. Пологи Л. Басараб, 1956 р. н. Пологи. 14.10.2019.
14. Інтерв'ю С. Тоцької з колишньою робітницею Пологівського цегляного заводу у м. Пологи Л. Кабациб, 1947 р. н., м. Пологи. 09.09.2019.
15. Інтерв'ю С. Тоцької з очевидцем цегляного виробництва Пологівського цегляного заводу у м. Пологи Ю. Тоцькою, 1971 р. н., м. Пологи. 06.10.2019.
16. Історія Пологівського району (1771–2001 рр.): Літопис рідного краю : антологія / упоряд. О. Чудновський, А. Карагодін. Пологи : Факел, 2001. 303 с.
17. Край наш Пологівський. Історично-документальна розповідь : антологія / упоряд. О. Чудновський, А. Карагодін. Пологи : Факел, 1998. 190 с.
18. Манько М. Чи виліковна хвороба дефіциту? *Запорізька правда*. 1989. 07 травня. С. 4–5.
19. Остроух Г. Пологбуд. Перші кроки. *Пологівські вісті*. 1991. 22 серпня. С. 14.
20. Пологи – столиця запорізької кераміки: до 125-річчя від дня заснування міста : бібліографічний покажчик. Запоріжжя : Тандем, 2012. 76 с.
21. Садова І. Заселення території Пологівського району : [у т. ч. про м. Пологи]. *Красназавчий вісник*. 2011. 01 грудня. С. 5.
22. Тищенко В. Хто заселяв наше місто. *Пологівські вісті*. 2002. 21 вересня. С. 12–14.
23. Тронько П.Т. Історія міст і сіл УРСР : у 26 т. Київ : УРЕ АН УРСР, 1970. Т. 8. 765 с.
24. Чудновський О. Пам'ятники для живих. *Запорізька правда*. 1968. 14 липня. С. 8–9.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.08.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 19.09.2025

Дата публікації: 28.11.2025